

A Critique of the Book Named Professional Ethics in Education¹

Mohsen Rafi'i

Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Farhangian University, Qom, Iran. Dr.rafi@cfu.ac.ir

Masoumeh Sharifi

Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Farhangian University, Qom, Iran (**Corresponding Author**). Dr.msharifi@cfu.ac.ir

Abstract

The purpose of the present study is to review, analyze, and criticize the book entitled “*Professional Ethics in Education*” written by Fātemeh ee jdāni. This book has been published with the purpose of providing an educational source for students-teachers at Farhangyān University. The method of study is descriptive-analytic and the results showed that the book under study, in addition to its advantages and innovations, suffers from some disadvantages and drawbacks that were considered from two perspectives. The most noticeable drawbacks of the book include: 1) Structural and formal deficiencies: lack of correspondence between title of the book/table of contents and the approved syllabus, lacking a course book structure in writing, deficiency in giving references, lack of structural and conceptual relationship between educational objectives in some chapters, inconsistency between the summary of the chapters and their content, not observing necessary standards in “Questions for Contemplation”, lack of balance in the arrangement of sections, chapters, and subchapters, and writing deficiencies; 2) Conceptual deficiencies: insistence on introductory and theoretical discussions in the first three chapters, little, inappropriate, and subjective use of religious genuine resources (*The Noble Qur’an* and the tradition of the infallible Imams), neglecting some arguments from the view of religious texts, mixing the history of creation and course of development with the background of research, repetitive quotations and lack of analysis, criticism, and precision, deficiency in the explanation of the concepts, concentration on the theoretical issues and negligence to presenting strategies and ethical skills of teaching. The results emphasize on the necessity of a serious consideration and rewriting of the book based on approved syllabi.

Keywords: Professional Ethics, Teacher, Critique of Book, *Professional Ethics in Education*.

1. **Received:** 2021/12/20 ; **Accepted:** 2022/01/12

© the authors

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

نقدی بر کتاب اخلاق حرفه‌ای در تربیت^۱

محسن رفیعی

استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران. Dr.rafiee@cfu.ac.ir

معصومه شریفی

استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران (نویسنده مسئول).

Dr.msharifi@cfu.ac.ir

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی، تحلیل و نقد کتاب «اخلاق حرفه‌ای در تربیت»، اثر فاطمه وجدانی می‌باشد. این کتاب با هدف تأمین منبع آموزشی برای دانشجویان - معلمان دانشگاه فرهنگیان منتشر شده است. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی بوده و یافته‌ها نشان داد که کتاب مورد بررسی، در کنار محاسن و نوآوری‌هایی که دارد، از برخی معایب و کاستی‌هایی نیز رنج می‌برد. این معایب و کاستی‌ها، از دو منظر بررسی گردیده که برجسته‌ترین آنها عبارت است از: ۱) کاستی‌های ساختاری و شکلی: عدم تطابق عنوان و فهرست کتاب، با سرفصل مصوب، عدم نگارش کتاب با ساختار درسنامه‌ای، کاستی‌ها در ارجاعات، عدم ارتباط ساختاری و محتوایی اهداف آموزشی در برخی فصل‌ها، عدم هماهنگی خلاصه فصل با محتوای فصل، عدم رعایت استانداردهای لازم در پرسش‌هایی برای تأمل، عدم رعایت توازن در بودجه‌بندی سرفصل‌ها، فصل‌ها و عناوین فرعی ذیل هر فصل، کاستی‌های نگارشی. ۲) کاستی‌های محتوایی: پافشاری بر مباحث مقدماتی و نظری در سه فصل نخست، بهره‌گیری اندک، نابجا و گزینشی از منابع ناب دینی (قرآن کریم و سیره معصومین)، نادیده‌انگاری برخی مباحث از منظر نصوص دینی، خلط تاریخچه پیدایش و سیر تطور با پیشینه پژوهش، بسندگی به نقل‌های مکرر و کوتاهی در تحلیل، نقد و به‌گزینی، کاستی در تبیین مفاهیم، تمرکز بر مباحث نظری و غفلت از ارائه راهکار و مهارت‌های اخلاق معلمی. نتایج حاصل بر ضرورت بازنگری‌های جدی، تدوین مجدد و مبتنی بر سرفصل‌های مصوب تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: اخلاق حرفه‌ای، معلم، نقد کتاب، کتاب اخلاق حرفه‌ای در تربیت.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۲

ارجاع به این مقاله: رفیعی، محسن؛ شریفی، معصومه (۱۴۰۰). نقدی بر کتاب اخلاق حرفه‌ای در تربیت. پژوهش در آموزش معارف و تربیت

اسلامی، (۱)، ۲، ص ۴۵-۶۸. DOI: 10.22034/riet.2022.10621.1092

۱. مقدمه

مسأله «اخلاق حرفه‌ای»- عموماً- و «اخلاق حرفه‌ای معلم در تربیت فراگیران»- خصوصاً- از برجسته‌ترین مسائلی است که از دیرباز و همواره مورد توجه اندیشمندان با تخصص‌ها و ذائقه‌های مختلف بوده است. هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی، تحلیل و نقد کتاب «اخلاق حرفه‌ای در تربیت»، اثر دکتر فاطمه وجدانی است. بر این اساس، سوال اصلی پژوهش نیز این است که چه نقدهایی بر کتاب «اخلاق حرفه‌ای در تربیت» وارد است؟ در راستای این پرسش، پرسش‌های فرعی دیگری نیز مطرح است: محاسن و نوآوری‌های این کتاب چیست؟ معایب و کاستی‌های این کتاب کدام است؟ آیا این کتاب، با سرفصل‌های درسی مصوب، سازگاری دارد؟ آیا کتاب مورد نظر، صلاحیت احراز منبع بودن برای درس اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام را دارد؟

کتاب مورد بررسی در این پژوهش برای درس اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام، به استعداد ۲ واحد نظری به نگارش درآمده که پیش از بازنگری، با عنوان اخلاق حرفه‌ای معلم؛ با تأکید بر حقوق و تکالیف بوده که به استعداد ۳ واحد نظری، در کنار سایر مجموعه دروس تعلیم و تربیت اسلامی، مورد استفاده قرار می‌گرفت.^۱

واقعیت، این است که دروس تعلیم و تربیت اسلامی، بخشی از برنامه درسی دانشگاه فرهنگیان بوده که در تعیین هویت متمایز دانشگاه فرهنگیان از دیگر دانشگاه‌های کشور از یک‌سو، و تفاوت دانشگاه فرهنگیان- به عنوان یک دانشگاه اسلامی تربیت معلم- با دیگر دانشگاه‌ها و برنامه‌های تربیت معلم، نقشی اساسی دارند (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ماده ۲۳). تردیدی نیست که دستیابی به اهداف والای تعلیم و تربیت، نیازمند هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و پایش مستمر است. تدوین منابع مناسب و متناسب با جامعه هدف، از مسیرهای رسیدن به این مهم است که بی‌تردید، با نگاه

۱. عناوین این درس‌ها براساس سند ویرایش شده مرداد ۱۳۹۶، و آخرین بازنگری سرفصل‌های درسی دانشگاه فرهنگیان (برای نمونه: رشته آموزش ابتدایی، ابلاغ بهمن ۱۳۹۹) به این شرح است: ۱) فلسفه تربیتی اسلام و سایر دروس با عناوین جدید فلسفه تربیت رسمی در جمهوری اسلامی ایران (۳ واحد)، ۲) نظام تربیتی اسلام براساس قرآن و روایات (۳ واحد)، ۳) سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) (۲ واحد)، ۴) فلسفه تربیت رسمی و عمومی در جمهوری اسلامی ایران (۲ واحد)، ۵) اسناد، قوانین و سازمان آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران (۲ واحد)، ۶) اخلاق حرفه‌ای معلم با تأکید بر حقوق و تکالیف اسلامی (۳ واحد)، ۷) نقش اجتماعی معلم از دیدگاه اسلام (۲ واحد)، ۸) تاریخ اندیشه و عمل تربیتی در اسلام و ایران (۲ واحد).

تخصصی، دلسوزانه و نقدهای عالمانه، قابل دسترسی خواهد بود. به همین منظور، پژوهش حاضر بر آن است تا با نقدی منصفانه بر کتاب یاد شده، خدمتی در جهت دستیابی به این هدف مقدس نماید. یادآوری می‌شود کتاب مورد بحث، در تاریخ سوم آذر ۱۴۰۰ از سوی دبیرخانه هماهنگی گروه‌های معارف و تربیت اسلامی سازمان مرکزی دانشگاه فرهنگیان، به میزبانی مدیریت امور پردیس‌های استان قم به نقد گذاشته شد که دکتر حسین بوسلیکی (عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) و دکتر علی اسعدی (مدرس دانشگاه فرهنگیان استان قم)، به نقد محتوایی و آموزشی کتاب یاد شده پرداختند. ضمن استقبال از برگزاری این‌گونه جلسات، انتظار می‌رود جلساتی از این نوع، با استمرار و غنای بیشتر ادامه یابد تا نهایتاً با گذر از وضع موجود، به وضع مطلوب منجر گردد.

فرضیه پژوهش این است که کتاب مورد بررسی - که به عنوان منبع آموزشی برای دانشجو- معلمان دانشگاه فرهنگیان منتشر شده است- در کنار محاسن و نوآوری‌هایی که دارد، از برخی معایب و کاستی‌هایی نیز رنج می‌برد. همچنین به نظر می‌رسد به جهت برجسته‌تر بودن معایب و کاستی‌های این کتاب، ضرورت بازنگری‌های جدی، تدوین مجدد و مبتنی بر سرفصل مصوب، دور از ذهن نیست. در ادامه، با روش توصیفی- تحلیلی، پس از بررسی مفاهیم کلیدی، کتاب به صورت گذرا معرفی شده، در گام بعدی، در مقام تحلیل و نقد، به محاسن و نوآوری‌ها، و سپس معایب و کاستی‌ها پرداخته می‌شود. در پایان پیشنهادات نظری و راهکارهای عملی ارائه خواهد شد.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش حاضر، حاکی از آن است که هرچند درباره اخلاق، اخلاق حرفه‌ای، اخلاق حرفه‌ای معلم و فضای تعلیم و تربیت، پژوهش‌هایی انجام شده، ولی در خصوص مسأله این پژوهش - یعنی نقد کتاب اخلاق حرفه‌ای در تربیت - نگارش مکتوبی یافت نشد.

۳. مفهوم‌شناسی

تعریف مفاهیم و واژگان کلیدی در هر موضوع، از بایسته‌های آن دانش است که اگر به خوبی انجام نشود، چه بسا موجب فهم ناقص یا کج‌فهمی گردد. از این رو، پیش از ورود به معرفی و نقد کتاب مورد بحث، به تبیین واژگان کلیدی پرداخته می‌شود.

۳-۱. اخلاق حرفه‌ای

اصطلاح اخلاق حرفه‌ای، مرکب از موصوف و صفت است. اخلاق حرفه‌ای، شاخه‌ای از دانش

اخلاق است که به بررسی تکالیف اخلاقی در یک حرفه و مسائل اخلاقی آن می‌پردازد (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۷؛ میرخدایی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۱-۱۰۲).
 اخلاق حرفه‌ای، وظایف اخلاقی صاحبان حرفه‌های مختلف را مشخص می‌کند و با علم اخلاق، اخلاق کاربردی، اخلاق هنجاری، اخلاق عملی، اخلاق موضوعی و فرااخلاق، نسبت‌ها و تفاوت‌هایی دارد (شریفی، ۱۳۹۰، ص ۸۳-۹۶).

۳-۲. معلم

واژه معلم، اسم فاعل، مصدر باب تفعیل از ریشه ع.ل.م. بوده که در این معانی آمده است: تعلیم‌دهنده، آموزنده، عالم و فیلسوفی که جامع علوم عصر و واضع بخشی از دانش‌ها باشد (معین، ۱۳۸۷، ص ۱۰۴۹).
 اصطلاح معلم، اعم از آموزگار، دبیر، استاد، مدرّس و شیخ- به معانی خاص- است (معین، ۱۳۸۷، ص ۶۷، ۱۰۴۹؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۷۵؛ امامی، ۱۳۸۵، ص ۳۰).
 دهخدا، واژه معلم را صفت و اسم دانسته و در این معانی آورده است: آموزاننده، آموزنده، تعلیم‌کننده، مدرّس، آموزگار، استاد، شیخ (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۷۵۰).
 مراد از معلم در این پژوهش، عبارت است از فردی که در آموزش و پرورش- به شیوه رسمی- به تعلیم و تربیت دانش‌آموز می‌پردازد.

۳-۳. تربیت

اصطلاح تربیت، مصدر باب تفعیل، از ریشه ر.ب.و.، از نظر ریشه لغوی به معنای ارتفاع (فراهیدی، ۱۴۲۶ق، ص ۳۳۴)، زیادت و نمو و علوّ (ابن فارس، ۱۴۲۹ق، ص ۴۱۹) و اشراف و زیادت (راغب اصفهانی، بی‌تا، ص ۲۳۵) بوده که معنای این لغت، نشو و نما دادن است.
 البته برخی، بر این باورند که تربیت از ماده ر.ب.ب. است (راغب اصفهانی، بی‌تا، ص ۳۳۲؛ قرشی، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۴۲-۴۳). نگارندگان این نوشتار، بر این باورند که بنابر نظر مصطفوی، در نظر گرفتن تربیت از ماده ر.ب.ب.، درست به نظر نمی‌رسد، زیرا معنای این ماده، عبارت است از سوق دادن چیزی در جهت کمال و رفع نقایص با تخلیه و تحلیه (مصطفوی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۲۰). این در حالی است که تنها معنای ماده ر.ب.و.، عبارت است از بالا آمدن همراه با زیادت (فره شدن و ورم کردن). وی معتقد است لغت‌شناسان در تعیین معنای ر.ب.و. با ر.ب.ب. و ر.ب.ا.، به اشتباه افتاده‌اند و معنای ماده ر.ب.و. را به آثار و لوازمش معنا کرده‌اند. با این اوصاف، ربیء الصَّغیر (با همزه) یعنی

بزرگ شد و قد کشید، در حالی که رَبِّ الصَّغِيرِ (با تشدید)، یعنی او را به سوی کمال راند، و رَبَّ الصَّغِيرِ (با حرف عله)، یعنی بالا آمد و زیاد شد (مصطفوی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۳۳-۳۴).

در تعریف تربیت، آمده است: هرگونه فعالیتی که معلمان، والدین یا هر شخص دیگری به منظور اثرگذاری بر شناخت، نگرش، اخلاق و رفتار یک فرد دیگر، براساس اهداف از پیش تعیین شده انجام می دهد (حسینی زاده، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۲؛ موسوی و اعرافی، ۱۳۹۱، ص ۷).

در خصوص رابطه تعلیم و تربیت، باید اظهار نمود که در عین نسبت های مکملی که با یکدیگر دارند، تفاوت هایی نیز دارند. تعلیم، به طور عمده مبتنی بر هدایت تشریحی است، ولی تربیت بر هدایت تکوینی تمرکز دارد. تعریف اصطلاحی واژه تربیت از نظر پژوهشگران این نوشتار، بدین قرار است: به فعلیت رسانیدن استعداد های متربی، اعم از انسان و غیر انسان.

۳-۴. دانشگاه فرهنگیان

دانشگاه فرهنگیان، دانشگاهی مأموریت گرا (دانشگاه فرهنگیان، ۱۳۹۵) و استراتژیک بوده که برای تأمین، تربیت و توانمندسازی منابع انسانی وزارت آموزش و پرورش (دانشگاه فرهنگیان، ۱۳۹۱) و با هدف کلان دستیابی به مرجعیت در حوزه تربیت معلم، متناسب با مبانی تربیت اسلامی در سطوح ملی و فراملی (دانشگاه فرهنگیان، ۱۳۹۵) به عنوان قطب تعلیم و تربیت در کشور شناخته می شود.

این دانشگاه، به دلیل این که در آن شخصیت معلمین ساخته می شود، با دانشگاه های دیگر متفاوت است (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۱۸)^۱ و این دانشگاه فرهنگیان- یا به تعبیر قدیمی، دانشگاه تربیت معلم- دانشگاه است؛ لکن با دانشگاه های دیگر فرق دارد. علاوه بر امتیازاتی که دانشگاه های دیگر دارند، امتیاز تولید معلم، مخصوص این دانشگاه است، این شرایطی دارد، به این دانشگاه خیلی باید اهمیت داد (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۲/۱۷)^۲ و خیلی مهم (همان، ۱۳۹۴/۲/۱۶ و

۱. «این مسئله دانشگاه فرهنگیان هم خیلی مهم است؛ این هم از جمله ی چیزهائی است که باید به طور جدی به آرایش درونی آن توجه شود. معلم اگر شخصیت خودش ساخته نباشد، نمی تواند به متعلم خود، به مخاطب خود چیزی بدهد. اینجا شخصیت معلمین ساخته می شود. اگر چه این دانشگاه در ذیل آموزش و پرورش تعریف شده است و مربوط به آموزش و پرورش است، لیکن آموزش عالی باید همه پشتیبانی های ممکن را از این دانشگاه ها بکند. اینها کارهائی است که در زمینه آموزش و پرورش باید انجام بگیرد».

۲. «یک مسئله هم مسئله دانشگاه فرهنگیان است که من حالا در راه به وزیر محترم هم این را گفتم؛ این دانشگاه فرهنگیان- یا به تعبیر قدیمی، دانشگاه تربیت معلم- دانشگاه است، لکن با دانشگاه های معمولی فرق دارد. علاوه بر امتیازاتی که دانشگاه های دیگر دارند، امتیاز «تولید معلم» مخصوص این دانشگاه است؛ این شرایطی دارد؛ به این دانشگاه خیلی باید اهمیت داد».

۱۳۹۲/۲/۱۸) قلمداد می‌شود.

دانشگاه فرهنگیان، دارای تاریخ و سیر تطوری ویژه است (سلماسی‌زاده، ۱۳۵۴، ص ۴۹۷-۵۰۸؛ صافی، ۱۳۸۷، ص ۱۷۳-۲۰۰). این دانشگاه، ریشه در تربیت معلم و دانشسراها- با قدمت بیش از یک قرن- دارد. نخستین مرکز تربیت معلم در ایران، به سال ۱۲۹۷ شمسی با نام دارالمعلمین مرکزی به ریاست ابوالحسن فروغی، برای تربیت معلمان مرد، و دارالمعلمات به ریاست خانم نشاط السلطنه (دختر صفی‌علیشاه) برای تربیت و تأمین معلمان زن تأسیس شد (صافی، ۱۳۹۱، ص ۸-۱۰؛ سلماسی‌زاده، ۱۳۵۴، ص ۴۸۷-۵۰۸).

۴. گذری بر کتاب اخلاق حرفه‌ای در تربیت

خاستگاه و تاریخچه نگارش کتاب درسی برای مجموعه دروس تعلیم و تربیت اسلامی با ۱۹ واحد درسی در دانشگاه فرهنگیان، به اساسنامه دانشگاه فرهنگیان بازمی‌گردد که جهت عملیاتی‌سازی ماده ۲۳ این اساسنامه، تفاهمنامه‌ای میان دانشگاه فرهنگیان با پژوهشگاه حوزه و دانشگاه امضاء گردید و ذیل آن تفاهمنامه، قراردادهایی تنظیم شد که یکی از آنها، خرید خدمات پژوهشی و تأمین و تولید محتواهای درسی بوده است. همچنین یکی از این کارگروه‌ها که قرار شد خدمات پژوهشی ارائه نماید، کارگروه تخصصی تولید محتوای تعلیم و تربیت اسلامی است که ذیل معاونت پژوهش دانشگاه فرهنگیان اقدام می‌کند.

کتاب اخلاق حرفه‌ای در تربیت که اکنون به عنوان منبع آموزشی برای درس اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام از مجموعه دروس تعلیم و تربیت اسلامی شناخته می‌شود، به استبعاد ۲ واحد نظری، برای همه رشته‌های مقطع کارشناسی در دانشگاه فرهنگیان سراسر کشور معرفی شده است. این کتاب، توسط دکتر فاطمه وجدانی (عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی) به نگارش درآمده که برای نخستین بار، به صورت مشترک توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه فرهنگیان در تابستان ۱۴۰۰- گویا با شتاب و برای رسیدن به نیمسال اول تحصیلی ۱۴۰۰- به نشر رسیده است. خارج از انصاف است که به این نکته اشاره نگردد: برجسته‌ترین امتیاز این کتاب، از این جهت است که نخستین اثر در موضوع اخلاق حرفه‌ای، در دانشگاه فرهنگیان شناخته می‌شود.

۱. «یک مسئله دیگر مسئله دانشگاه فرهنگیان است که من قبلاً هم در صحبت‌های خصوصی با وزیر محترم، هم در صحبت عمومی در جمع معلمان، به این مسئله اشاره کرده‌ام؛ دانشگاه فرهنگیان خیلی مهم است» (۱۳۹۴/۰۲/۱۶). «این مسئله‌ی دانشگاه فرهنگیان هم خیلی مهم است» (۱۳۹۲/۰۲/۱۸).

ساختار اصلی کتاب، شامل ۵ فصل و بدین شرح است: فصل اول: چپستی اخلاق حرفه‌ای در تربیت؛ فصل دوم: تاریخچه اخلاق حرفه‌ای در تربیت؛ فصل سوم: اهمیت اخلاق حرفه‌ای در تربیت؛ فصل چهارم: فضایل و رفتارهای اخلاقی معلم و سازمان تربیتی؛ فصل پنجم: تراحمات اخلاقی در سازمان‌های تربیتی.

۵. محاسن و نوآوری‌ها

۵-۱. بهره‌گیری از منابع معتابه تخصصی، به‌روز و دست اول

این کتاب، از ۱۵۲ منبع فارسی و ۱۱۶ منبع لاتین بهره برده است. منابع معتبر، دست اول، تخصصی - در قالب کتاب و مقاله - از برجسته‌ترین محاسن این کتاب است.

۵-۲. توجه به اهداف آموزشی در ابتدای هر فصل

در ابتدای هر فصل، از حیطه‌های مختلف (شناختی، عاطفی، روانی - حرکتی) بهره‌گیری شده است.

۵-۳. تعبیه بحث مقدماتی در ابتدای هر فصل با عنوان اشاره

نویسنده، با بهره‌گیری مناسب از عنوان اشاره در ابتدای هر فصل، به مباحث مقدماتی برای آغاز هر فصل و ایجاد ارتباط با فصل پیشین، ارتباط خوبی با خواننده برقرار نموده است.

۵-۴. پیش‌بینی عنوان خلاصه فصل در پایان هر فصل

نویسنده در پایان هر فصل، خلاصه هر فصل را ارائه نموده که در مرور سریع و فهم بیشتر مطالب مؤثر است.

۵-۵. در نظر گرفتن پرسش‌هایی برای تأمل در پایان هر فصل

در پایان هر فصل، عنوان پرسش‌هایی برای تأمل در نظر گرفته شده است. فصل اول، با ۳ پرسش؛ فصل دوم، ۷ پرسش؛ فصل سوم، ۴ پرسش؛ فصل چهارم، ۴ پرسش فصل پنجم، ۳ پرسش.

۵-۶. ساختار و مهندسی نسبتاً مناسب

سیر مطالب از عام به خاص، از محاسن این کتاب است.

۵-۷. اندک بودن غلط‌های تایپی و نگارشی

از دیگر محاسن کتاب حاضر، اندک بودن غلط‌های تایپی و نگارشی است.

۵-۸. نمایه‌سازی آیات، روایات و اصطلاحات

در این کتاب، ۶ آیه، ۶۵ روایت و ۵۱ اصطلاح تخصصی نیز نمایه‌سازی شده است.

۵-۹. ارائه مصادیق رفتارهای اخلاقی معلم

از دیگر محاسن این کتاب، تبیین مصادیق رفتارهای اخلاقی معلم است، هرچند در سطح توصیه باقی مانده و به مباحث کاربردی پرداخته نشده است.

۶. معایب و کاستی‌ها

ناگفته پیداست که هر اثر بشری در کنار محاسن، معایب و کاستی‌هایی نیز به همراه دارد. این نوشتار با هدف خدمت به کتابی ارزشمند و در دانشگاهی یگانه و مأموریت‌گرا- با نام دانشگاه فرهنگیان- به نگارش درآمده است. نقدهای ارائه شده در این قسمت، هرگز به معنای نادیده انگاشتن محاسن این کتاب نیست. نگارندگان، ادعای قطعیت در صحت همه نقدهای خویش را ندارند و از ایده‌های صاحب‌نظران استقبال می‌کنند. نقدها در این نوشتار، به دو دسته ساختاری و محتوایی تقسیم می‌گردد.

۶-۱. نقدهای ساختاری و شکلی

۶-۱-۱. عدم تطابق عنوان و فهرست کتاب، با سرفصل مصوب

درسی که برای دانشجو- معلمان در دانشگاه فرهنگیان در نظر گرفته شده، اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام است؛ در حالی که عنوان کتاب حاضر، عبارت است از اخلاق حرفه‌ای در تربیت. برجسته‌ترین ایراد در این خصوص، این است که اصطلاح تربیت در عنوان کتاب، عام و خنثی بوده و شامل هر نوع تربیت- اعم از تربیت مثبت و منفی، تربیت انسان و سایر موجودات- می‌شود؛ ولی اصطلاح معلم در عنوان سرفصل، خاص و پویا است. چه بسا این هدف‌گذاری در انتخاب کتاب، جامعه هدف را از دستیابی به مقصود اصلی بازدارد و موجب برخی کج‌فهمی‌ها از سوی نویسندگان گردد و این کج‌فهمی‌ها را نیز به خواننده انتقال دهد. همچنین به نظر می‌رسد عنوان اخلاق حرفه‌ای معلم برای کتاب، قرابت بیشتری با اسناد فرادستی همچون سند تحول بنیادین آموزش و پرورش^۱، برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی^۲ و

۱. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی، آذر ۱۳۹۰

۲. برنامه درسی ملی، سندی است که نقشه کلان برنامه درسی و چارچوب نظام برنامه‌ریزی درسی کشور را به منظور تحقق اهداف آموزش و پرورش نظام جمهوری اسلامی ایران، تعیین و تبیین می‌کند.

اساسنامه دانشگاه فرهنگیان^۱، داشته باشد.

۶-۱-۲. عدم نگارش کتاب با ساختار درسنامه‌ای

یک کتاب درسی، ضرورت دارد از برخی ویژگی‌ها برخوردار باشد تا هم جذاب‌تر گردد و هم همه‌فهم‌تر. بی‌تردید، آوردن اهداف آموزشی در ابتدای هر فصل و قرار دادن خلاصه و تعدادی پرسش در پایان، هرچند لازم است، ولی بسنده کردن به این موارد، نمی‌تواند کتاب درسی را به قله مطلوبیت برساند.

یک کتاب درسی، باید ساختار درسنامه‌ای داشته باشد. برخی از بایسته‌ها و شایسته‌های کتاب درسی^۲، بدین قرار است: (۱) انطباق عنوان، مهندسی مطالب و محتوا با سرفصل مصوب؛ (۲) بودجه‌بندی مناسب به استعدادهای ۲ واحد نظری، در قالب ۱۶ درس، برای یک نیمسال تحصیلی؛ (۳) توالی منطقی، انسجام و ارتباط شبکه‌ای میان فهرست و محتوای مطالب بخش‌ها و فصل‌ها با یکدیگر، و میان مطالب هر بخش و فصل در درون خود؛ (۴) پرهیز از افراط و تفریط در زیاده‌نویسی‌های خسته‌کننده (استطراد)، موجزنویسی‌های ابهام‌زا، تکرارنویسی، توصیه‌های کلیشه‌ای و به دور از ارائه مهارت‌های مورد نیاز جامعه هدف؛ (۵) تنظیم مطالب مبتنی بر اصل مخاطب‌شناسی و صرفاً برای جامعه هدف؛ (۶) توانایی پاسخ به پرسش‌ها، دغدغه‌ها و شبهه‌های نظری و عملی مخاطبان؛ (۷) رعایت ورود، اوج و خروج مناسب در هر درس. به دیگر سخن، در نظر گرفتن اهداف آموزشی استاندارد و درآمد مناسب در ابتدای هر درس، تبیین خوب و حرفه‌ای مطالب درس، و در نظر گرفتن خلاصه درس، پرسش و پژوهش در پایان هر درس.

۶-۱-۳. نارسایی‌ها و کاستی‌ها در ارجاعات

گاهی کثرت ارجاعات درون متنی، باعث از هم گسیختگی متن و جداسازی خواننده از فهم عمیق مطالب شده است. برای حل این مشکل، پیشنهاد می‌گردد ارجاعات به صورت پانویست برگزار گردد.

۱. متن اساسنامه دانشگاه فرهنگیان در جلسه ۷۰۴ مورخ ۹۰/۱۰/۶ شورای عالی انقلاب فرهنگی و بنا به پیشنهاد مورخ ۹۰/۶/۲۸ وزیر آموزش و پرورش به تصویب رسیده است. این اساسنامه، در تاریخ اول اسفند ماه ۱۳۹۰ با امضای رئیس جمهور ابلاغ شد.

۲. برای آگاهی بیشتر از اصول درسنامه‌نویسی، ر.ک: مسیحی‌پور و حیدرپور (۱۳۹۴)، ص ۴۸-۶۶؛ قورچیان (۱۳۸۹)؛ تقی‌پور ظهیر (۱۳۷۵)؛ کمیته زبان و ادبیات فارسی (۱۳۹۱).

۴-۱-۶. عدم ارتباط ساختاری و محتوایی اهداف آموزشی در برخی فصل‌ها

هرچند در ابتدای هر فصل، از حیطه‌های مختلف شناختی، عاطفی، روانی - حرکتی (فورچیان و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۵۴-۵۹) بهره‌گیری شده است، اما تمرکز بر حیطه شناختی و تأکید بر شناخت و محفوظات، از کاستی‌های این قسمت است.

استفاده‌های مکرر از کلیدواژگان آشنا شویم (ص ۷، ۲۶، ۱۲۴)، بشناسیم (ص ۷، ۸۵، ۱۲۴)، بدانیم (ص ۲۶، ۶۴)، در گزاره‌های اهداف آموزشی، بیانگر این ادعاست.

افزون بر این که ترتیب منطقی از سیر حیطه‌ها از شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی وجود ندارد (ص ۷، ۲۶، ۱۲۴). ارتباط سیستمی میان اهداف آموزشی نیز با متن فصل، خلاصه فصل و پرسش‌های پایان فصل لحاظ نشده است.

۵-۱-۶. عدم هماهنگی خلاصه فصل با محتوای فصل

همچنان که پیش از این بیان شد، از محاسن کتاب حاضر، این است که نویسنده در پایان هر فصل، خلاصه هر فصل را ارائه کرده است. اما همین ساختار، با برخی کاستی‌ها و معایب آمیخته است: عدم پوشش همه مباحث فصل، عدم رعایت توازن و تناسب - از لحاظ کمی و کیفی - خلاصه با محتوای فصل، فریه نمودن یک مطلب و نادیده‌انگاری برخی مطالب فصل، طولانی بودن خلاصه، عدم ارائه خلاصه به صورت کلیشه و نموداری.

۶-۱-۶. عدم رعایت استانداردهای لازم در پرسش‌هایی برای تأمل

هرچند نویسنده در پایان هر فصل، با عنوان پرسش‌هایی برای تأمل، به طرح برخی پرسش‌ها پرداخته است، ولی در این خصوص، نکاتی قابل تأمل است: پرسش‌ها از استاندارد لازم برخوردار نیستند، پرسش‌ها لازم است ارتباط منطقی و سیستمی با اهداف آموزشی و محتوای درس برقرار نمایند، مبهم نباشند (پرسش ۲ از فصل اول، ص ۲۳). همه حیطه‌ها را دربرگیرند و صرفاً بر یکی - دو حیطه متمرکز نباشند.

در خصوص پرسش‌های پایان درس، پیشنهاد می‌گردد در پایان هر درس/فصل، عنوان پرسش و پژوهش در نظر گرفته شود. پرسش‌ها در قسمت پرسش، به صورت بازپاسخ، بسته‌پاسخ (بلی/خیر؛ درست/نادرست) و گزینه‌ای باشند. همچنین راهبرد اساسی در قسمت پژوهش، بر ایجاد و تقویت حس جستجوگری و مهارت نقد و به‌گزینی در فراگیران باشد.

۶-۱-۷. عدم رعایت توازن در بودجه‌بندی سرفصل‌ها، فصل‌ها و عناوین فرعی ذیل هر فصل با یک نگاه گذرا، هویدا می‌گردد که فصل اول در ۱۶ صفحه، فصل دوم ۳۶ صفحه، فصل سوم ۲۱ صفحه، فصل چهارم ۳۶ صفحه و فصل پنجم در ۱۲ صفحه تدوین گردیده است. افزون بر اینکه بودجه‌بندی متوازن در توزیع صفحات برای فصل‌ها صورت پذیرفته- در حالی که کتاب مورد نظر در ۱۶ درس برای یک نیمسال تحصیلی طراحی می‌گردید- مبحثی مانند اهمیت و کارکرد اخلاق حرفه‌ای، در اندازه یک درس کفایت می‌کرد. همچنین فصل‌های چهارم و پنجم که اساس و میوه کتاب را تشکیل می‌دهد، می‌بایست در حدود دو- سوم کتاب درسی را به خود اختصاص می‌داد. همچنین از فصل دوم باید وارد مباحث اصلی و کاربردی می‌شد که اینگونه نیست.

۶-۱-۸. کاستی‌های نگارشی و ویرایشی

کتاب مورد نظر- در کنار محاسن- برخی آسیب‌ها و کاستی‌های نگارشی و ویرایشی نیز دارد که نیازمند بازنگری و ویرایش مجدد است. برخی از آنها بدین قرار است: جملات گنگ، مبهم و غیر استاندارد (ص ۲۳، پرسش ۲)، جداول و شکل‌های گنگ و مبهم (ص ۳، ۵)، عدم انسجام و ارتباط مطالب با صدر و ذیل (ص ۳)، استفاده از کلمات غیر فارسی و عدم توجه به واژگان جایگزین (مدنظر) مورد توجه/ در نظر (ص ۲۲)، عدم شماره‌گذاری برخی تیرهای اصلی و فرعی (ص ۹۴)، عدم ارائه مشخصات نشر و ترجمه قرآن و نهج البلاغه در فهرست منابع، جملات طولانی در حد ۱۰ خط و تنها با یک فعل تمام‌کننده (ص ۱، پاراگراف دوم)، ضرورت حرکت‌گذاری واژگانی که احتمال چند تلفظ در آنها می‌رود (خلق، ص ۲۰)، غلط‌های تایپی (خلاقی-اخلاقی؛ ص ۱، ص ۱۳۰؛ مسئله-مسأله؛ ص ۱، ص ۱۲۶ س ۲، ۱۲۹؛ ص ۵، ص ۱۳۰ و...).

۶-۲. نقدهای محتوایی

۶-۲-۱. پافشاری بر مباحث مقدماتی و نظری در سه فصل نخست

هرچند ارائه مباحث مقدماتی، نظری و تبیین مبانی، اصول و مفاهیم- در جای خود و به اندازه- پسندیده است، ولی زیاده‌نویسی‌های بیش از اندازه که منجر به کم گذاشتن از مباحث کاربردی و عملیاتی می‌گردد، می‌تواند به اساس کتاب آسیب برساند.

کتاب حاضر، در پنج فصل طراحی گردیده که با نگاهی گذرا، می‌توان دریافت سه فصل نخست با پرداختن به چیستی، تاریخچه و اهمیت اخلاق حرفه‌ای در تربیت، بودجه‌بندی زمان را به سود مباحث مقدماتی- و البته زیربنایی- هدر داده است. اما در خصوص فصل چهارم و پنجم که اساس کتاب و

فصل میوه‌دهی آن است، نویسنده محترم فصل چهارم را در ۳۶ صفحه، به تفصیل و البته با مهندسی نامناسب تدوین نموده است. فصل پنجم را نیز تنها در ۱۲ صفحه، صرفاً با پرداختن به برخی مباحث نظری و پاره‌ای توصیه‌های کلیشه‌ای، بدون ارائه راهکار مناسب و مهارت‌های حل دغدغه‌های جامعه هدف به پایان رسانیده است.

انتظار می‌رفت کتاب‌هایی از این نوع (کتاب‌های درسی)، مانند کتاب‌هایی همچون دانش خانواده و جمعیت - با مقدمه‌ای گذرا و گویا - سریع وارد اصل مطلب می‌شد و ضمن تبیین مهارت‌های لازم در کنار مباحث نظری، طرحی کاربردی در پاسخ به دغدغه‌های اخلاق معلمی ارائه می‌نمود.

۲-۲-۶. بهره‌گیری‌های اندک، نابجا و گرایشی از منابع ناب دینی (قرآن کریم و سیره معصومین(ع)) از آنجا که اغلب جامعه هدف، دانشجوی - معلمان با الهیات اسلامی هستند و غنی‌ترین منبع آیین اسلام نیز قرآن کریم و سیره معصومین(ع) می‌باشد، شایسته بود از این منابع سرشار دینی، در نگارش کتاب مورد بحث، بهره‌گیری‌های بیشتر و بجا می‌شد. بیدیهی است صرفاً استفاده از ۶ آیه و ۶۵ روایت در سراسر کتاب - آن هم انباشته در چند جای محدود، بدون تحلیل و تبیین وجوه بهره‌گیری از آیات و روایات - به نسبت فراوانی بهره‌گیری از سایر منابع فارسی و لاتین، بسیار ناچیز است؛ به ویژه که عنوان مصوب نیز اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام می‌باشد.

با توجه به اینکه نخستین و برترین معلم، خدای متعال است (علق، ۱-۵) و شاگردان اول این مکتب نیز انبیای الهی و گل سرسبد آنها پیامبر خاتم(ص) و اهل بیت مطهر ایشان هستند و سنت آن بزرگواران، از حجیت برخوردار است (رفیعی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۱-۱۹۵؛ رفیعی و شریفی، ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۱)، ضرورت دارد مخّ و مبنای هر ایده، ابتدا از آبشخور ناب الهی (قرآن کریم و سنت معصومین) أخذ شده، سپس دیدگاه‌ها و نظریات دیگران - البته به عنوان مؤید و اماره - ارائه گردد. طبیعی است اگر برعکس عمل شد و دیدگاه دیگران به عنوان مبنا قرار گرفت و تلاش شد با قرآن و سنت تطبیق گردد، خواسته یا ناخواسته منجر به تفسیر به رأی خواهد گردید (رفیعی و شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۵-۱۷۶).

پژوهش گسترده در منابع، پسندیده و مورد سفارش است، اما نادیده انگاشتن مبانی دینی و اساس قرار گرفتن نظریات غیردینی از یک‌سو، و زیاده‌روی در ارجاعات به منابع لاتین از سوی دیگر، کتاب را از هدف اصلی - که نگرش اسلامی به اخلاق حرفه‌ای معلم است - دور ساخته و به جای ایجاد پیوند علمی و معنوی دانشجوی - معلم با اندیشه‌های دینی، موجبات سردرگمی، خودباختگی و عدم اعتماد به نفس را فراهم آورده است.

در نگارش برخی از مباحث این کتاب، از ظاهر برخی منابع روایی و تفسیری استفاده گردیده (ص ۶۴-۶۵؛ ۹۴-۱۰۸) و وجه ارتباط روایات و نکات تفسیری با متن، به خوبی مشخص نشده است. هرچند تطبیق مباحث بر مبانی دینی، روش خاص خود را می‌طلبد و اگر از مسیر درست پی گرفته نشود، -خواسته یا ناخواسته- منجر به تفسیر به رأی خواهد گردید (طباطبایی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۰-۲۱). افزون بر اینها، نویسنده در تطبیق نگاه اندیشمندان غربی و غیر دینی، با نگاه دینی در تربیت، چندان موفق نبوده است (ص ۶۴-۸۳).

۶-۲-۳. نادیده‌انگاری برخی مباحث از منظر نصوص دینی

به موازات انباشتگی روایات در برخی مباحث، برخی از مطالب نیز بدون نگاه دینی نگریسته شده است. نمونه بارز این آسیب را در مبحث رفتارهای اخلاقی معلم در قبال سازمان (۱۰۸-۱۱۴) می‌توان مشاهده نمود.

در بسیاری از موارد، مشاهده می‌شود که نصوص دینی، یا اصلاً در نظر گرفته نشده (ص ۶۷-۷۲)، و یا در رتبه پس از دیدگاه‌های دیگران قرار گرفته است. به عنوان مثال، در مبحث تربیت اخلاقی دانش‌آموزان (ص ۶۵-۶۷)، سخنان دانشمندان غربی مبنای قرار گرفته، سپس برای تأیید مطالب آنان، از نهج‌البلاغه و کتاب کافی بهره گرفته شده است. این در حالی است که برای نظریه‌پردازی، ابتدا می‌بایست دیدگاه ناب اسلامی تبیین گردد، سپس دیدگاه و سخن دیگران -صرفاً به عنوان مؤید و اِماره- بیاید و نه برعکس. همچنین شایسته بود دیدگاه اندیشمندان -به ویژه رهبر فرزانه انقلاب- درباره ویژگی‌های معلمی و تربیت معلم در اینجا تبیین گردد (خامنه‌ای، ۱۳۹۵) و یا از منظر برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۱) نگریسته شود.

همچنین در مبحث رفتارهای اخلاقی معلم در قبال سازمان (ص ۱۰۸-۱۰۹) و اخلاق سازمان‌های تربیتی (ص ۱۱۰-۱۱۴)، حتی نیم‌نگاهی بر اندیشه دینی در این باره نشده و بسیاری از منابع هم در این باره دیده نشده است (امیری، ۱۳۸۹، ص ۱۳۷-۱۵۹؛ بیرجندی و خدای پور و پورحیدری، ۱۳۹۸؛ حسینی، ۱۳۹۴؛ فرامرزمقاملکی، ۱۳۸۸؛ نیآذری و دیگران، ۱۳۹۳؛ هدایتی و برجعلی‌زاده و اله‌بداشتی، ۱۳۹۰).

۶-۲-۴. استطراد و زیاده‌نویسی

کتاب یاد شده، زیاده‌نویسی‌ها و استطرادهای خسته‌کننده، زائد و بعضاً زیان‌بار دارد. به عنوان مثال، در تبیین اخلاق حرفه‌ای در غرب (ص ۵۲-۵۹)، نسبت به معرفی منابع لاتین، زیاده‌روی شده است.

مباحث ذیل سیر اخلاق حرفه‌ای در تربیت در جهان غرب (ص ۴۶-۵۹) نیز از همین نمونه است.

۵-۲-۶. خروج موضوعی

افزون بر استطراد و زیاده‌نویسی، خروج موضوعی نیز از معایب کتاب مورد بحث است. ارائه مطالب نابجا، غیرضرور و غیر مرتبط با اهداف کتاب- هرچند ارزشمند و سودمند- آسیب‌زا خواهد بود. مبحث آداب و وظایف مشترک بین معلم و شاگرد (ص ۳۴-۴۱) و مباحث ذیل سیر اخلاق حرفه‌ای در تربیت در جهان غرب (ص ۵۲-۵۹) نیز از این نمونه است.

۶-۲-۶. خلط تاریخچه پیدایش و سیر تطور با پیشینه پژوهشی

نویسنده، در فصل دوم و همچنین در خلاصه فصل (ص ۶۱)، تاریخچه پیدایش و گسترش، با پیشینه پژوهشی را خلط نموده است. نماد این خلط، در مبحث اخلاق حرفه‌ای معلمان در آثار اندیشمندان (ص ۳۲-۳۴) به خوبی، مشهود است.

۷-۲-۶. بسندگی به نقل‌های مکرر و کوتاهی در تحلیل، نقد و به‌گزینی

از ویژگی‌های یک کتاب علمی- و به ویژه کتاب درسی- رعایت همه استانداردهای مورد نظر است. عمق تتبع و گستره پژوهش، هرچند از بایسته‌های نگارش است، ولی بسنده نمودن به نقل قول- آن هم پی در پی و بدون تحلیل، نقد و به‌گزینی- به اساس متن و انتقال مفاهیمی که از سوی نویسنده هدف‌گذاری شده، آسیب می‌رساند.

نویسنده محترم- در بسیاری از موارد- پس از نقل مطالب دیگران، گویا نتوانسته تکلیف خود را با مطالب متعارض و بعضاً متناقض، حل نماید و- به همین منظور- احساس می‌شود در سردرگمی به سر می‌برد و خواننده را در خلاء نگاه داشته است. بارزترین ایراد در این خصوص، مبحث مفاهیم است که به تحلیل، نقد و به‌گزینی و ارائه تعریف عملیاتی، کمتر پرداخته شده است.

۸-۲-۶. کاستی و کوتاهی در تبیین مفاهیم

برای تبیین مفهوم یک واژه، چاره‌ای جز گذر از سه مرحله نیست: یک) لغت (ریشه و معنی)، دو) تعریف اصطلاحی، سه) تعریف عملیاتی (تعریف مختار). کتاب‌های لغت و دائرةالمعارف در هر دانش و زبان، بهترین ابزار برای فهم ریشه و معنای لغوی یک واژه است. همچنین کتاب‌های مرجع در هر دانش، بهترین منبع برای استخراج تعاریف اصطلاحی هستند. اما پژوهشگر پس از بررسی و تحلیل ریشه و معنای لغوی، و نیز ارائه تعاریف گوناگون از واژه، لازم است به انتخاب یا بازتولید یک تعریف از میان آن همه تعاریف، اقدام نماید تا مشخص شود مراد وی از اصطلاح مورد نظر در این نوشتار کدام

است. این کاری است که در بسیاری از موارد، توسط نویسندگان اثر مورد بحث رعایت نشده است. افزون بر اینها، شایسته بود واژگان کلیدی همچون اخلاق سازمانی، در کنار اخلاق حرفه‌ای، تعریف می‌شد و تفاوت آنها با واژگان همسو مشخص می‌گردید. همچنین می‌توانست در بحث مفهوم‌شناسی، تفاوت اخلاق با قانون و فقه تبیین گردد.

۶-۲-۹. مغفول ماندن نبایدها (رذایل) در اخلاق معلمی

نویسنده محترم، با تمرکز بر فضایل اخلاقی (بایدها) (فصل چهارم)، از رذایل اخلاقی (نبایدها) غفلت ورزیده است. البته مراد از پرداختن به رذایل، منفی کردن و معکوس نمودن فضایل نیست، بلکه تبیین خط قرمزها و نبایدهای اساسی اخلاق معلمی است. نویسنده محترم می‌توانست به بسیاری از منابع اخلاقی و تربیتی (ایمانی‌پور، ۱۳۹۱، ص ۲۵-۳۸؛ بانکی‌پور فرد و محققیان، ۱۳۹۳؛ دبیری، ۱۳۹۲؛ هدایتی و برجعلی‌زاده و اله‌بداشتی، ۱۳۹۰؛ فرامرزرقراملکی، ۱۳۹۵؛ تقی‌پورظهیر، بی‌تا)، مراجعه داشته باشد و بر غنای کتاب بیفزاید.

۶-۲-۱۰. بدفهمی‌ها و کج‌فهمی‌های مستمر در پی استعمال نابجای الفاظ

نویسنده محترم، در ششمین هدف آموزشی از فصل اول، این‌گونه آورده است: در حوزه اخلاق حرفه‌ای در تربیت، رویکردهای سنتی و جدید را مقایسه کنیم (ص ۸). همچنین ذیل مفهوم اخلاق حرفه‌ای در تربیت نیز تقابل رویکرد سنتی با رویکرد نوین (ص ۲۱)، تکرار گردیده است. وی با استعمال رویکرد سنتی در مقابل رویکرد جدید، به نظر می‌رسد در پی ایجاد تقابل میان این دو رویکرد است. همچنین نویسنده محترم، مراد خویش از اصطلاح جدید را مشخص نکرده که آیا در پی تطبیق با مدرنیته است، یا درصدد تطبیق با رویکرد اندیشمندان معاصر است. در هر صورت، اصطلاح سنت در اینجا چون اشتراک لفظی دارد، نیازمند تبیین، شفاف‌سازی و تصریح با استفاده از قرائن است.

تقابل سنت با مدرنیته، ریشه در فرهنگ ایرانی- اسلامی ندارد و کاملاً وارداتی است، زیرا در آن فرهنگ، سنت را از یک سو معادل خرافه، غیرعلمی و کهنه، قلمداد نموده‌اند، از دیگر سوی، مدرن (جدید، نو) را معادل علمی و قابل آزمایش در آزمایشگاه قرار داده‌اند! در حالی که:

هر تازه‌ای ندارد فخر اساس دیرین   محفوظ داشت باید شالوده کهن را

واقعیت این است که سنت- در اینجا- باید به معنای کهن (در مقابل کهنه و مندرس) در نظر گرفته شود، زیرا کهن، بار مثبت دارد، ولی کهنه، بار منفی. از آنجا که سنت، اعم از نیک (حسنة) و بد (سئئه)

است، غلبه دادن نگاه منفی‌انگاران به واژه سنت - بدون قرینه - خطای فاحش ادبی و علمی است. پس، زیننده نیست که در فضاها و نگارش‌های علمی (دانشگاه و حوزه) نیز از این اشتباه، پیروی گردد.

۶-۲-۱۱. تمرکز بر مباحث نظری و غفلت از ارائه راهکار و مهارت‌های اخلاق معلمی

فصل چهارم و پنجم - به ویژه فصل پنجم - نمونه‌ای شفاف از طرح مباحث صرفاً نظری و رها کردن خواننده در اقیانوسی از پرسش‌ها و دغدغه‌های بسیار است. در فصل پنجم که قرار بوده راهکارهایی برای رفع تزاخم ارائه گردد، پس از طرح مسأله در این باره، به ارائه چند مطلب بدون ارتباط منطقی و به صورت جزیره‌وار، بسنده شده و کتاب به یک‌باره به پایان رسیده است!

ای کاش برای هر یک از ملاک‌های قاعده اهم و مهم که در پایان فصل پنجم - آن هم تنها از یک منبع (مظفر، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۹۰-۱۹۴) - گردآوری و ردیف گردیده، مثال‌هایی متناسب با ساحت سازمانی و فضای تعلیم و تربیت ارائه، و راه‌حل‌های مناسب پیشنهاد می‌گردید. برای عناوینی که تنها فهرستی از آن ارائه گردیده، از جمله: تقدم حکم یا تکلیفی که بدل و جایگزین ندارد، بر حکمی که بدل و جایگزین دارد، تقدم حکم واجب مضیق، بر حکم واجب موسع، تقدم حکم واجب فوری بر حکم واجب غیر فوری، تقدم حکم واجب دارای وقت مخصص بر واجب مضیق بدون وقت مخصص، تقدم حکم واجب مطلق بر حکم واجب مشروط، تقدم حکمی که از نظر زمانی، مقدم بر دیگری است، تقدم فعلی که دارای ارزش ذاتی است، بر فعلی که ارزش ابزاری دارد، توجه به اولویت مصالح اخروی بر مصالح دنیوی، تقدم واجب عینی بر واجب کفایی و... (ص ۱۲۹-۱۳۳).

بی‌تردید، دغدغه‌ها و چالش‌های دانشجو - معلمان، نومعلمان و معلمان باسابقه، یکسان نیست و به همین موازات هم راه‌حل‌ها برای برطرف کردن موانع و تزاخم‌ها، یکسان نخواهد بود و از تنوع‌های کم‌شمار برخوردار است. گوشه‌ای از پرسش‌ها، دغدغه‌ها و چالش‌های اخلاقی و تربیتی بی‌شمار معلمان در فضای تعلیم و تربیت را - که البته هر کدام، راه‌حل‌های مجزا و بعضاً منحصر به فرد می‌طلبند - این‌گونه می‌توان فهرست نمود: سوالات بجا و نابجای فراگیران، کم‌شنوایی و کم‌بینایی فراگیران،

۱. اشاره به این حدیث رسول خدا (ص) دارد که در منابع فریقین آمده است: «مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَ أَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ؛ وَ مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وَرِزْهَا وَ وَرِزُّ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۲۰۴؛ ج ۷۴، ص ۱۶۴؛ کلینی، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۹؛ صدوق، بی‌تا، ص ۲۴۰؛ صدوق، ۱۳۶۸، ص ۱۳۲۲؛ احمد بن حنبل، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۰۵؛ ج ۳، ص ۳۶۰-۳۶۱؛ دارمی، ۱۳۴۹، ج ۱، ص ۱۳۰).

شوخی‌ها و توهین‌های کلامی، رفتاری و تصویری، کمبود محبت، فقدان یا جدایی پدر و مادر، تفاوت‌های فردی، انحراف‌ها و آسیب‌های اخلاق جنسی فراگیران، درون‌گرایی و برون‌گرایی‌های مفرط، حیای بجا و نابجا در موقعیت‌های مختلف، تزاخم‌ها و تعارض‌های معلم در موقعیت سازمانی و راه حل آنها و...

انصاف، این است که کتاب مورد بحث، افزون بر اینکه بحثی کامل از انواع تزاخم، راه‌حل هر یک از انواع تزاخم و مسائل پیرامونی آن ندارد، چاره‌ای عملی برای پرسش‌ها، دغدغه‌ها و چالش‌های اخلاقی معلمان نیز ارائه نکرده است.

۷. پیشنهاد و نظریه پردازی

۷-۱. پیشنهادهای نظری

پیشنهاد می‌گردد در ادامه‌ی این پژوهش، پژوهش‌هایی عمیق‌تر و گسترده‌تر در خصوص مسأله اخلاق حرفه‌ای، اخلاق حرفه‌ای معلم و مسائل پیرامونی آن (ظرفیت‌شناسی، آسیب‌شناسی و...) به سامان برسد.

پژوهش‌های گسترده میدانی و کتابخانه‌ای با رویکرد واکاوی نگرش‌ها به اخلاق حرفه‌ای معلم در ساحت تربیت، در گستره موضوعی (تربیتی، اجتماعی، فقهی، اعتقادی، اقتصادی و...) و گستره جغرافیایی (ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی) انجام شود.

می‌طلبد هدایت و پشتیبانی از رساله‌های دانشجویی و حوزوی به سوی این مسأله و ریز مسأله‌های آن سازمان‌دهی و اجرا گردد.

شایسته و بایسته است پژوهش‌هایی در خصوص شباهت‌ها و تفاوت‌های مکاتب تربیتی - به ویژه پیرامون مسأله اخلاق حرفه‌ای معلم - به سامان برسد تا با بهره‌گیری حداکثری از اشتراک‌ها، همگرایی‌های بیشتری در نظام تعلیم و تربیت صورت پذیرد.

- تهیه بانک اطلاعات توسط مراکز و سازمان‌های مرتبط، درباره مسأله‌ی این پژوهش و مسائل پیرامونی آن، شامل کتاب، مقاله، پایان‌نامه و رساله، مؤسسه، کتابخانه، مجله، سایت و... از دیگر توصیه‌های پژوهشی این نوشتار است.

جای خالی یک منبع آموزشی با این عنوان: اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام و با این ویژگی‌ها در دانشگاه فرهنگیان، به شدت احساس می‌شود. نگارش براساس سرفصل مصوب، مبتنی بر نیازهای نظری و کاربردی جامعه هدف (دانشجو - معلمان دانشگاه فرهنگیان)، با ظرفیت ۲ واحد نظری و

۱ واحد عملی، با ساختار درسنامه‌ای و به استعدادهای ۱۶ درس برای یک نیمسال تحصیلی، با تأکید بر پاسخ‌دهی‌های دانشی و مهارتی به پرسش‌ها و دغدغه‌ها.
تدوین کتاب درسی برای جامعه هدف، به تفکیک دانشجو- معلمان (مقطع کارشناسی) و معلم- دانشجویان (مقاطع تحصیلات تکمیلی)، بسیار ضروری به نظر می‌رسد.

۷-۲. پیشنهاد کاربردی

پیشنهاد کاربردی پژوهشگران این نوشتار، مهندسی مطالب جهت تدوین منبع آموزشی با عنوان اخلاق حرفه‌ای معلم از دیدگاه اسلام، دانش‌ها و مهارت‌ها مبتنی بر سرفصل مصوب است. این منبع، با ساختار درسنامه‌ای، به استعدادهای ۲ واحد نظری و ۱ واحد عملی، با ۱۶ درس و برای یک نیمسال تحصیلی ارائه خواهد گردید که فهرست‌واره‌ای از آن، بدین شرح پیشنهاد می‌گردد:

مقدمه

بخش اول: مفاهیم و کلیات

- درس اول: مفهوم‌شناسی (علم اخلاق، اخلاق معلمی، آداب، اسلام)
- درس دوم: اهداف، اهمیت، کارکرد
- درس سوم: نسبت میان اخلاق معلمی با اخلاق حرفه‌ای و اخلاق کاربردی
- درس چهارم: نسبت میان اخلاق فردی با اخلاق سازمانی

بخش دوم: تبیین روابط اخلاقی معلم

- درس پنجم: رابطه معلم با خدا
- درس ششم: رابطه معلم با خود
- درس هفتم: رابطه معلم با دیگران (۱): شاگردان
- درس هشتم: رابطه معلم با دیگران (۲): همکاران
- درس نهم: رابطه معلم با دیگران (۳): اولیاء (والدین شاگردان)
- درس دهم: رابطه معلم با دیگران (۴): سازمان (مدرسه)

بخش سوم: مسائل و چالش‌ها، تراحم‌ها و تعارض‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی

- درس یازدهم: برجسته‌ترین مسائل و چالش‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی (۱)
مسأله‌شناسی موقعیت‌های آسیب‌زا و چالشی اخلاقی
- درس دوازدهم: برجسته‌ترین مسائل و چالش‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی (۲)

- تحلیل و راه‌حل موقعیت‌های آسیب‌زا و چالشی اخلاقی (۱)
- درس سیزدهم: برجسته‌ترین مسائل و چالش‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی (۳)
- تحلیل و راه‌حل موقعیت‌های آسیب‌زا و چالشی اخلاقی (۲)
- درس چهاردهم: تزاخم‌ها و تعارض‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی و راه‌حل آنها (۱)
- تزاخم و تعارض اخلاقی: مفهوم، خاستگاه، دیدگاه‌ها و رویکردها درباره تزاخم و تعارض اخلاقی
- درس پانزدهم: تزاخم‌ها و تعارض‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی و راه‌حل آنها (۲)
- مصادق‌یابی تزاخم و تعارض اخلاقی در محیط تعلیم و تربیت و راه‌حل‌یابی (۱)
- درس شانزدهم: تزاخم‌ها و تعارض‌های اخلاقی در موقعیت‌ها و سازمان‌های تربیتی و راه‌حل آنها (۳)
- مصادق‌یابی تزاخم و تعارض اخلاقی در محیط تعلیم و تربیت و راه‌حل‌یابی (۲)

ضمائم

کتاب‌نامه

۸. نتیجه‌گیری

۸-۱. برجسته‌ترین محاسن و نوآوری‌های کتاب، به این شرح است:

بهره‌گیری از منابع معتابه تخصصی، به‌روز و دست‌اول، توجه به اهداف آموزشی در ابتدای هر فصل، تعبیه بحث مقدماتی در ابتدای هر فصل با عنوان اشاره، پیش‌بینی عنوان خلاصه فصل در پایان هر فصل، در نظر گرفتن پرسش‌هایی برای تأمل در پایان هر فصل، ساختار و مهندسی نسبتاً مناسب، اندک بودن غلط‌های تایپی و نگارشی، نمایه‌سازی آیات، روایات و اصطلاحات و ارائه مصادیق رفتارهای اخلاقی معلم.

۸-۲. برجسته‌ترین معایب و کاستی‌های کتاب، به این شرح است:

۸-۲-۱. نقدهای ساختاری و شکلی

عدم تطابق عنوان و فهرست کتاب، با سرفصل مصوب، عدم نگارش کتاب با ساختار درسنامه‌ای، نارسایی‌ها و کاستی‌ها در ارجاعات، عدم ارتباط ساختاری و محتوایی اهداف آموزشی در برخی فصل‌ها، عدم هماهنگی خلاصه فصل با محتوای فصل، عدم رعایت استانداردهای لازم در پرسش‌هایی برای تأمل، عدم رعایت توازن در بودجه‌بندی سرفصل‌ها، فصل‌ها و عناوین فرعی ذیل هر فصل، کاستی‌های نگارشی و ویرایشی.

۸-۲-۲. نقدهای محتوایی

پافشاری بر مباحث مقدماتی و نظری در سه فصل نخست، بهره‌گیری‌های اندک، نابجا و گرایشی از منابع ناب دینی (قرآن کریم و سیره معصومین)، نادیده‌انگاری برخی مباحث از منظر نصوص دینی، استطراد و زیاده‌نویسی، خروج موضوعی، خلط تاریخچه پیدایش و سیر تطور با پیشینه پژوهشی، بسندگی به نقل‌های مکرر، و کوتاهی در تحلیل، نقد و به‌گزینی، کاستی و کوتاهی در تبیین مفاهیم، مغفول ماندن نبایدها (رذایل) در اخلاق معلمی، بدفهمی‌ها و کج‌فهمی‌های مستمر در پی استعمال نابجای الفاظ، تمرکز بر مباحث نظری و غفلت از ارائه راهکار و مهارت‌های اخلاق معلمی.

۸-۳. نتیجه نهایی پژوهش

فرضیه پژوهش به اثبات رسید و تقویت گردید، یعنی کتاب مورد بررسی - که با هدف منبع آموزشی برای دانشجویان - معلمان دانشگاه فرهنگیان به نشر رسیده - در کنار محاسن و نوآوری‌هایی که دارد، از برخی معایب و کاستی‌ها رنج می‌برد. همچنین به جهت برجسته‌تر بودن معایب این کتاب، ضرورت بازنگری جدی، تدوین مجدد و مبتنی بر سرفصل مصوب، مورد انتظار است.

۸-۴. جای خالی یک منبع آموزشی با عنوان اخلاق حرفه‌ای معلم از دیدگاه اسلام، دانش‌ها و مهارت‌ها، مبتنی بر سرفصل مصوب احساس می‌شود. پیشنهاد کاربردی پژوهشگران این است که منبع یاد شده، با ساختار درسنامه‌ای، به استعداد ۲ واحد نظری و ۱ واحد عملی، با ۱۶ درس و برای یک نیمسال تحصیلی ارائه شود که فهرست‌واره‌ای از آن، در همین نوشتار ارائه گردیده است.

۹. تقدیر و تشکر

کتاب مورد بررسی در این پژوهش، توسط پژوهشگران این نوشتار، در نیمسال اول تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱، تدریس و بازخوردهای آن از فراگیران دریافت گردید. از همه عزیزان - به ویژه دانشجویان - معلمان درسی ۴۸ رشته آموزش الهیات پردیس آیت‌الله طالقانی قم - نهایت تقدیر و تشکر به عمل می‌آید.

— منابع —

- قرآن کریم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ابن فارس، احمد بن فارس بن زکریا (۱۴۲۹ق). *معجم مقاییس اللغة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ جدید. احمد بن حنبل (بی تا). *مسند أحمد*. بیروت: دارصادر، ج ۲-۳.
- اعرافی، علیرضا؛ موسوی، سید تقی (۱۳۹۱). تعریف تربیت و تطبیق آن بر حرکت فلسفی. *تربیت اسلامی*، ۱۴(۷)، ص ۷-۲۸. امامی، کریم (۱۳۸۵). *فرهنگ معاصر کیمیا (فارسی - انگلیسی)*. تهران: فرهنگ معاصر.
- امیری، علی تقی و همکاران (۱۳۸۹). اخلاق حرفه‌ای، ضرورتی برای سازمان. *معرفت/اخلاقی*، ۱(۴)، ص ۱۳۷-۱۵۹.
- ایمانی پور، معصومه (۱۳۹۱). اصول اخلاق حرفه‌ای در آموزش. *اخلاق و تاریخ پزشکی*، ۵(۶)، ص ۲۵-۳۸.
- بانکی پور فرد، امیرحسین؛ محققیان، زهرا (۱۳۹۳). الگوی اخلاق حرفه‌ای در تدریس براساس روش حضرت خضر در قرآن کریم. *اخلاق زیستی*، ۴(۱۴)، ص ۱۱-۳۸.
- بیرجندی، حمید؛ خدای پور، احمد؛ پورحیدری، امید (۱۳۹۸). بررسی تأثیر اخلاق حرفه‌ای بر تردید حرفه‌ای حسابرس. *حسابداری مدیریت*، ۱۲(۴۲).
- تقی پور ظهیر، علی (۱۳۷۵). *مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی آموزشی درسی*. تهران: نشر نیل، چاپ نهم.
- تقی پور ظهیر، علی (بی تا). *مبانی و اصول آموزش و پرورش*. تهران: آگه.
- حسینی، میرکازم (۱۳۹۴). *اخلاق سازمانی در پرتو اخلاق اسلامی*. تهران: فرانما.
- حسینی زاده، سید علی (۱۳۹۴). *سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت (ع)*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوازدهم، ویراست سوم، ج ۱.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳/۰۲/۱۷). *بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان سراسر کشور*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/26342>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۴/۰۲/۱۶). *بیانات در جمع معلمان*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/29639>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲/۰۲/۱۸). *بیانات در دیدار جمعی از فرهنگیان*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/22515>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵). *منشور معلّمی در کلام مقام معظم رهبری*. به کوشش معاونت پژوهشی و فناوری دانشگاه فرهنگیان. تهران: دانشگاه فرهنگیان.
- دارمی، عبدالله (۱۳۴۹). *سنن الدارمی*. دمشق: مطبعة الإعتدال، ج ۱.
- دانشگاه فرهنگیان (۱۳۹۱). *اساسنامه دانشگاه فرهنگیان*. تهران: دانشگاه فرهنگیان (معاونت آموزشی و پژوهشی).
- دانشگاه فرهنگیان (۱۳۹۵). *برنامه راهبردی دانشگاه فرهنگیان در افق چشم‌انداز ۱۴۰۴ (۱۳۹۵-۱۴۰۴)*. تهران: دانشگاه فرهنگیان.
- دبیری، احمد (۱۳۹۲). *فلسفه اخلاق با رویکرد تربیتی*. قم: دفتر نشر معارف.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. بی جا: بی نا.
- راغب اصفهانی، حسین (بی تا). *مفردات الراغب الإصفهانی مع ملاحظات العالمی*. بیروت: دارالمعروف.
- رفیعی، محسن (۱۳۹۰). *مرجعیت علمی اهل بیت (ع) نزد غیر شیعه*. رساله دکتری. قم: دانشکده اصول‌الدین.
- رفیعی، محسن؛ شریفی، معصومه (۱۳۹۰). *مبانی مرجعیت علمی اهل بیت از دیدگاه اهل سنت*. اندیشه تقریب، ۳۷.
- رفیعی، محسن؛ شریفی، معصومه (۱۳۹۱). *مرجعیت علمی اهل بیت رسول خدا با تأکید بر حجیت سنت ایشان از دیدگاه منابع اهل سنت*. اندیشه نوین دینی، ۸(۳۰)، ص ۱۵۵-۱۷۶.

- رفیعی، محسن؛ شریفی، معصومه (۱۳۹۳). تفسیر به رأی در اندیشه‌های تفسیری علامه طباطبایی؛ با تأکید بر نقش «روش». معرفت، ۲۰۳.
- سلماسی‌زاده، جواد (۱۳۵۴). تاریخچه تربیت معلم در ایران. وحید، ۱۳(۵)، ص ۴۹۷-۵۰۸.
- شریفی، احمدحسین (۱۳۹۰). چستی اخلاق کاربردی. معرفت/اخلاقی، ۲(۳)، ص ۸۳-۹۶.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). اساسنامه دانشگاه فرهنگیان.
- صافی، احمد (۱۳۸۷). سیر تحول تربیت معلم در آموزش و پرورش معاصر ایران؛ گذشته، حال و آینده. تعلیم و تربیت، ۹۶، ص ۱۷۳-۲۰۰.
- صافی، احمد (۱۳۹۱). تربیت معلم در ایران، ژاپن، مالزی، آلمان، انگلستان، هند و پاکستان. تهران: نشر ویرایش.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۸). ثواب الأعمال. قم: منشورات الرضی، چاپ دوم.
- صدوق، محمد بن علی (بی‌تا). الخصال. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۱). تفسیر المیزان. ترجمه موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پانزدهم، ج ۱.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۵). اخلاق حرفه‌ای. تهران: مجنون.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۸). اخلاق سازمانی. تهران: سرآمد.
- فرامرز قراملکی، احد و همکاران (۱۳۹۵). اخلاق حرفه‌ای در مدرسه. تهران: مؤسسه خیریه آموزشی فرهنگی شهید مهدوی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۲۶ق). کتاب العین. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
- قَرَشی، سید علی‌اکبر (۱۳۶۷). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ پنجم، ج ۳.
- قورچیان، نادرقلی؛ عبداللهی حسینی، سید علی؛ معتمدی تلاوکی، محمدتقی (۱۳۸۹). راهنمای عملی طراحی آموزشی. تهران: دانش‌آفرین/رشد اندیشه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸). الکافی. تحقیق علی‌اکبر غفاری. تهران: آخوندی-دارالکتب الإسلامیه، چاپ سوم، ج ۵.
- کمیته زبان و ادبیات فارسی (۱۳۹۱). برنامه درسی دوره کارشناسی زبان و ادبیات فارسی. تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار. بیروت: مؤسسه الوفاء، ج ۷۱، ۷۴.
- مصطفوی، حسن (۱۴۱۶ق). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۴.
- معاونت پژوهشی و فناوری دانشگاه فرهنگیان (۱۳۹۶). راهنمای منابع دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان. تهران: دانشگاه فرهنگیان، ویرایش دوم.
- معین، محمد (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی معین. تهران: فرهنگ‌نما/کتاب آراد.
- میرخدایی، حجت‌اله؛ حیدری، محمدحسین؛ بختیار نصرآبادی، حسنعلی (۱۳۹۷). اخلاق حرفه‌ای معلمی در مکتب‌خانه؛ پژوهشی پدیدارشناسانه براساس تجربه زیسته شاگردان مکتب‌خانه. تربیت اسلامی، ۱۳(۲۷)، ص ۱۰۱-۱۱۴.
- نیازآذری، کیومرث؛ عنایتی، ترانه؛ بهنام‌فر، رضا؛ کهرودی، زهرا (۱۳۹۳). رابطه اخلاق حرفه‌ای و تعهد سازمانی. پرستاری ایران، ۲۷(۸۷)، ص ۳۴-۴۲.
- هدایتی، علی‌اصغر؛ برجعلی‌زاده، راضیه؛ اله‌بداشتی، ندا (۱۳۹۰). اخلاق حرفه‌ای در آموزه‌های دینی. تاریخ پزشکی، ۳(۸).
- وجدانی، فاطمه (۱۴۰۰). اخلاق حرفه‌ای در تربیت. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ دانشگاه فرهنگیان.
- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۱). برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران.